

MATTIAS LEGNÉR

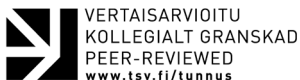
Finlands sak(er)

– *undanförsl av museisamlingar inom Finland och till Sverige under andra världskriget*

Under senare år har förstörelsen av kulturarv i väpnade konflikter väckt världssamfundets intresse för att bättre förstå vilka möjligheter det finns att skydda kulturarv från skador i krig. Krig i Ukraina, Syrien, Irak och andra delar av världen har visat att förstörelsen kan bli omfattande om inte tillräckliga skyddsåtgärder vidtas i tid. Dessa konflikter har bidragit med bränsle till en internationell diskussion om huruvida *safe havens* (säkra depåer) för kulturföremål från krigszoner kan inrättas i länder som är i fred. Syftet med sådana depåer är att under en begränsad period, fram till dess att mer fredliga förhållanden har infunnit sig, säkra ett kulturarv. Det pågående kriget i Ukraina har aktualiserat behovet av att skydda kulturarv från avsiktlig vandalisering, plundring och vanvård. Kriget har också fått direkta återverkningar på de nordiska länderna genom att myndigheter har sett sig föranledda att sätta i gång processer för att skydda kulturarv i den händelse att kriget i Ukraina skulle sprida sig.¹

Denna uppsats är skriven för att bidra med ett historiskt perspektiv på undanförel av kulturföremål genom att forska dem från ett krigshärjat land till ett som är i fred.² Under andra världskriget förlorade Finland kulturföremål genom att de i de mest utsatta delarna av landet

-
1. Mattias Legnér, 'The protection of movable cultural property in wartime. Pre-conflict planning in Sweden', *International Journal of Cultural Property* 29 (2022:3), s. 266.
 2. Artikeln har skrivits inom forskningsprojektet Beredskap för kulturarvssektorn vid höjd beredskap och krig, finansierat av Riksantikvarieämbetet 2023–2025.

förstördes, plundrades eller skadades. Där markstrider utkämpades var förstörelsen mest omfattande och svårast att förhindra. Även städer bakom frontlinjerna bombades vilket utsatte exempelvis museer för risker. Krigshandlingarna föranledde museer i Helsingfors och Åbo att dels planera, dels genomföra undanförsel av ett litet antal mycket högt värderade föremål till Sverige.

Syftet med uppsatsen är att belysa varför denna undanförsel ägde rum och att sätta in den i en internationell kontext, samt att bidra till dagens diskussion om säkra depåer. Exemplet Finland är intressant ur ett vetenskapligt perspektiv eftersom det tidigare inte refererats i internationell forskning om kulturarvsskydd. De historiska exempel som brukar anföras kommer vanligen från Spanien och Schweiz. I spanska inbördeskriget tog den republikanska regeringen år 1936 med sig konst och arkivsamlingar först när den lämnade Madrid. Delar av samlingarna flyttades sedan till Frankrike och Schweiz innan Francoregimen besegrat republikanerna och krävt att samlingarna skulle återföras.³ Det andra exemplet härrör från åren 2001–2006 när talibanerna i Afghanistan förstörde kulturföremål med hänvisning till religiösa motiv. Cirka 1400 föremål från landets nationalmuseum förvarades då i ett berggrum i Schweiz. Föremålen återfördes efter att talibanregimen hade störtats.⁴

Denna uppsats bidrar vidare till pågående forskning om hur kulturarv värderas och behandlas i krig och fred. Krig har inte bara utkämpats för kontrollen över större territorier eller resurser. Många krig har haft en kulturell dimension genom att de inneburit en kamp om makten över det förflutna och möjligheten att konstruera etniska identiteter. Kulturarv har därmed inte bara hotats av förstörelse i krig, utan har

3. Maria de Lluc Serra & Gabriel Alcalde, 'Dictatorships and museums. The museums of Catalonia (Spain) in the early years of the Franco dictatorship (1939–47)', *Museums History Journal* 9 (2016), s. 206; Julián Esteban-Chapapriá, 'The Spanish Civil War and cultural heritage', *Future Anterior* 14 (2017), s. 82.

4. Laura Albisetti & Rino Büchel, 'Cultural property shelter systems. The Swiss model', Emma Cunliffe & Paul Fox (eds.), *Safeguarding Cultural Property and the 1954 Hague Convention. All Possible Steps* (Woodbridge 2022); Alessandro Chechi, 'Rescuing cultural heritage from war and terrorism. A view from Switzerland', *Santander Art & Culture L. Rev.* 83 (2015), s. 83–100; Martin Gerner, 'Managing cultural sustainability. Safe haven, cultural property, and sustainability in best practice', Evelyne Lagrange, Stefan Oeter & Robert Uerpmann-Witzack (eds.), *Cultural Heritage and International Law. Objects, Means and Ends of International Protection* (Springer 2018).

också använts aktivt för att nå politiska mål som exempelvis nationsbyggande.⁵

Kulturarv blir ofta högre värderat när det utsätts för konkreta hot.⁶ Hotet blir därmed en förutsättning för bevarandet av ett kulturarv. Som konsthistorikern Lucia Allais skriver kan föreställningen om ett starkt hot få ett samhälle att vidta en rad olika åtgärder för att förebygga risken för att arkitektur, konst, bokskatter och arkiv ska gå förlorade.⁷ Resonemanget bygger på att förstörelsen – utöver förlusten av historisk kunskap – får långtgående effekter på samhällets motståndskraft och psykologiska försvar. Kulturarv kan således spela en viktig roll för ett samhälles resiliens vid kriser. Till exempel lades kulturarv nyligen till på Myndigheten för samhällsskydd och beredskaps lista över ”viktiga samhällsfunktioner” i Sverige.⁸ Bakgrunden till detta är kriget i Ukraina och det kraftigt försämrade säkerhetsläget i Östersjöområdet.

I denna uppsats problematiseras forskningen om kulturarvsskydd vid krig, som ofta är ganska ytligt förankrad i historiska studier. Nikolaus Thaddäus Paumgartner och Raphael Zingg har försökt anlägga ett bredare perspektiv på förekomsten av säkra depåer, men problemet kvarstår att idén om sådana hittills har tillämpats i en högst begränsad utsträckning och att de praktiska erfarenheterna därför är få.⁹ Nigel Pollard har pekat på de praktiska problemen med att få sådana depåer etablerade och erkända.¹⁰ Därför menar jag att det finns ett stort värde i att leta efter exempel i det förflutna för att med ett bredare underlag diskutera hur undanförelse av kulturföremål över nationsgränser kan genomföras i krig utifrån befintliga förutsättningar. Paumgartner och Zingg menar att säkra depåer kännetecknas av tre omständigheter:

-
5. För ett par tydliga forskningsbidrag, se: Steven Maddox, *Saving Stalin's Imperial City. Historic Preservation in Leningrad, 1930–1950* (Indiana 2014); Dacia Viejo-Rose, *Reconstructing Spain. Cultural Heritage and Memory after Civil War* (Brighton 2011).
 6. Renja Suominen-Kokkonen, 'Negative heritage in the historical culture of Finnish art history', *Konsthistorisk tidskrift* 85 (2016), s. 233.
 7. Lucia Allais, *Designs of Destruction. The Making of Monuments in the Twentieth Century* (Chicago 2018), s. 13–15.
 8. *Lista med viktiga samhällsfunktioner. Utgångspunkt för att stärka samhällets beredskap* (Stockholm 2023), s. 19.
 9. Nikolaus Thaddäus Paumgartner & Raphael Zingg, 'The rise of safe havens for threatened cultural heritage', *International Journal of Cultural Property* 25 (2018), s. 324.
 10. Nigel Pollard, 'Refuges for movable cultural property in wartime: lessons for contemporary practice from Second World War Italy', *International Journal of Heritage Studies* 26 (2020), s. 680.

de har växt fram ur internationella åtaganden att skydda hotade kulturarv, de regleras framför allt i nationell lagstiftning, och de medför etiska konsekvenser för museer som erbjuder skyddet. Därtill finns, menar jag, ytterligare en omständighet som handlar om personliga och kulturella band mellan den part som tillfälligt lämnar ifrån sig föremål och den part som ska garantera att föremålen skyddas. Sådana band, som kan vara mycket betydelsefulla för samarbetet mellan museer i två stater, har inte behandlats i tidigare forskning.

Följande kapitel ger en kort presentation av källmaterial och metod, varefter det internationella läget för kulturarvsskydd under mellankrigstiden behandlas. Sedan följer en kort redogörelse för hur kulturarv i Finland påverkades av andra världskriget och den empiriska delen där planeringen och genomförandet av undanförelsen behandlas. Till sist diskuterar jag resultaten i relation till tidigare forskning och drar slutsatser om i vilken mån den befintliga kunskapen om krigstida undanförelse över nationsgränser kan revideras.

Källmaterialet

Uppsatsen bygger på en studie av offentligt tillgängligt arkivmaterial som återfinns i arkiv i Finland och Sverige. Materialet hämtas dels ur museiinstitutioners arkiv, dels ur personarkiv. En del tryckta källor från undersökningsperioden har också använts. Det har varit nödvändigt att söka upplysningar om utförelsen i ett antal arkiv i båda länderna eftersom informationen bygger på kommunikation mellan olika museer. Det mesta av informationen återfinns i brevväxling mellan museimän. Endast ett fåtal personer var involverade i planeringen av åtgärder, och man ville förmodligen hålla kunskapen om planerna begränsad till en liten krets. Det kan ha funnits olika skäl till tystnaden kring undanförelsen, såväl säkerhetsrelaterade som juridiska och politiska, något jag resonerar kring nedan.

På den finländska sidan var statsarkeologen Carl Axel Nordman, chefen för Åbo stads historiska museum Nils Cleve, och chefen för Åbo konstmuseum Axel Haartman engagerade i frågan om undanförelse. På den svenska sidan var, som så ofta, riksantikvarien Sigurd Curman spindeln i nätet vad gällde skyddet av kulturarv, sekonderad av Stig Roth vid Göteborgs historiska museum. Genom att läsa deras bevarade brev och sätta dem i relation till den politiska händelseutvecklingen blir det möjligt att skapa en bild av hur de resonerade och agerade.

I Åbo stadsarkiv återfinns en stor del av Cleves korrespondens från hans tid som museichef. Konstföreningens i Åbo arkiv innehåller styrelseprotokoll som berör evakueringen från Åbo konstmuseum. Vid Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm finns brev till Curman från Cleve och Nordman och i Göteborgs historiska museums ämbetsarkiv finns korrespondens mellan Cleve och Roth. Slutligen har också handlingar om undanförel i Finlands Nationalmuseums arkiv använts. Ytterligare några personarkiv i Stockholm, Göteborg, Helsingfors och Åbo som kunde ha varit relevanta har genomsökts utan att några omnämmanden av undanförelsen har påträffats.

Skydd av kulturarv under mellankrigstiden

Vid tiden för andra världskriget fanns redan etablerade regler för hur arméer skulle uppträda i krig. Under sent 1800-tal hade internationella förhandlingar förts för att göra krig mer humana. Krimkriget 1853–1856, amerikanska inbördeskriget 1861–1865 och fransk-tyska kriget 1870–1871 hade tydligt visat hur fruktansvärd den moderna krigföringen var, och att inte bara soldater dödades utan att också civilbefolkningen svävade i stor fara.¹¹ En konferens i Haag 1907 fastställde ett regelverk som syftade till att begränsa krigets konsekvenser. Reglerna samlades i ett antal artiklar, där särskilt artikel 27 behandlade hur bland annat ”konst”, ”vetenskap” och ”historiska monument” skulle respekteras.¹² Exempelvis skulle museibyggnader inte användas i militära syften – om detta gjordes hade de inte längre något skydd. Artikel 56 förbjöd en ockuperande makt att beslagta egendom som tillhörde religiösa institutioner, skolor eller vetenskapliga institutioner samt förbjöd avsiktlig förstörelse av historiska monument.

Under mellankrigstiden förändrades förutsättningarna för att föra krig i grunden. Utvecklingen av bombflyg innebar att de krigförande kunde angripa städer långt bakom fronten, konstaterade fortifikationsofficeren Kjell Magnell som var en av hjärnorna bakom uppbyggnaden av svenskt luftskydd.¹³ Även om luftkriget var fasansfullt för civilbefolk-

11. Roger O’Keefe, *The Protection of Cultural Property in Armed Conflict* (Cambridge 2006), s. 19–20; Allais, *Designs of Destruction*, s. 13.

12. *Krigets lagar. Centrala dokument om folkrätten under väpnad konflikt. SOU 2010:22* (Stockholm 2010), s. 41, 47.

13. Kjell Magnell, *Byggnadstekniskt luftskydd* (Stockholm 1937), s. 4.

ningen hyste militära strategier en förhoppning om att ett sådant skulle bli mycket kortare och mer skonsamt än vad första världskrigets skyttegravskrig hade varit. Man utgick från att motståndaren snabbt skulle ge upp när städer bombades och civila dödades.

Sedan första världskriget hade alltså krigföringens teknologier och strategier förändrats mycket. Ett lands kulturarv i form av byggnader, kulturmiljöer och samlingar var naturligtvis svåra att skydda mot bomber.¹⁴ Det krävdes emellertid någon form av skyddsåtgärder eftersom nationalstaterna sedan slutet av 1800-talet i allt högre grad hade knutit sin legitimitet till bevarandet av historiska monument som symboliserade nationalstatens framväxt och utveckling. Idén att nationalstaten hade ett ansvar för att identifiera och bevara de materiella lämningarna av samhällets historia växte gradvis fram och ledde till att nationella museer skapades. Det moderna kriget hotade emellertid inte bara en stats fortsatta existens i framtiden, utan sågs också som ett hot mot det civiliserade och moderna samhället. Jag har i boken *Värden att värna* (2022) diskuterat hur man i mellankrigstidens Sverige debatterade farhågor om att ett nytt världskrig kunde komma att tillintetgöra många av de kulturella framsteg som människan hade gjort.¹⁵ Insikten om att viktiga delar av det kulturarv som materialiserade nationalstatens historia kunde komma att förstöras fick statsmakter att vidta en del åtgärder. På så sätt kom kulturarv i form av miljöer, byggnader och föremål att användas i syfte att både representera nationens integritet och garantera dess fortlevnad.

Under tidigt 1920-tal försökte Nationernas Förbund (NF) utveckla regler för hur bombflyg skulle få användas i ett krig.¹⁶ Syftet var att begränsa bombkriget och minimera civilt lidande. Under förhandlingarna diskuterades regler för hur kulturegendom skulle skyddas: idén var att isolera föremålssamlingar geografiskt genom att samla ihop dem och sedan förklara den ort där de förvarades immun mot angrepp. Reglerna fastställdes aldrig och blev därmed inte bindande för de stater som deltog i förhandlingarna.

14. Claudia Baldoli & Andrew Knapp, *Forgotten Blitzes. France and Italy under Allied Air Attack, 1940–1945* (London 2012), s. 96.

15. Mattias Legnér, *Värden att värna. Kulturminnesvård i Norden vid tiden för andra världskriget* (Stockholm & Göteborg 2022), s. 36–37.

16. O’Keefe, *The Protection of Cultural Property*, s. 55–60.

Luftkrigets uppkomst innebar att det i ett framtida krig inte nödvändigtvis fanns någon ort som var fredad från risken för bombning. Som en följd av detta utvecklades idén att det kunde bli nödvändigt att flytta vissa kulturföremål ut ur ett lands territorium. Den mest radikala åtgärden var att flytta samlingar över nationsgränser från en stat som befann sig i krig till en som var i fred. Europa fick förningar om det moderna krigets omfattning genom dels det andra kinesisk-japanska kriget (1937–1945), dels det spanska inbördeskriget (1936–1939), i vilka civilbefolkningen drabbades mycket hårt.

Spanska inbördeskriget visade att kulturarv inte bara hotades i krig mellan stater. Inom NF togs ett initiativ till att försöka skydda Spaniens kulturarv från krigets verkningar. NF-organet Office international des musées (OIM) arbetade därför fram ett utkast till en konvention enligt vilken neutrala stater kunde komma i fråga som depåer för samlingar.¹⁷ Tanken var att en del samlingar med stöd av konventionen skulle kunna förvaras i säkerhet i ett neutralt land medan kriget pågick, förutsatt att den mottagande staten hade antagit konventionen. En intressant skillnad jämfört med Haagreglerna från 1907 var att denna överenskommelse skulle vara giltig också vid ”civil oro”, såsom inbördeskrig, och inte bara i mellanstatliga konflikter. Konventionen skulle bekräftas vid en internationell konferens i Nederländerna, men den hann inte äga rum innan andra världskriget bröt ut genom Tysklands anfall mot Polen. Axelmakterna Tyskland och Italien förklarade att de inte var villiga att skicka några samlingar utanför landets gränser.¹⁸

Spanska inbördeskriget visade hur arkiv och konstsamlingar hamnade i riskzonen genom att de kunde representera dels en nationell kultur, dels den politiska makten i ett land. Den som satt på de viktigaste samlingarna kunde i någon mån hämta legitimitet ur dem genom att peka ut sig själva som kulturarvets beskyddare. Den republikanska regeringen tog med sig konstsamlingarna till de platser dit den förflyttade sig i syfte att få politisk legitimitet och visa att regeringen tog ansvar för ett nationellt kulturarv.¹⁹ En del av samlingarna fördes slutligen till Frankrike i ett sista försök att inte låta verken falla i nationalisternas

17. *La protection des monuments et œuvres d'art en temps de guerre* (Paris 1939).

18. Cathleen Hoeniger, 'Protecting portable heritage during war. A comparative examination of the approaches in Italy during World War Two and in Ukraine during the Russian invasion of 2022', *Preservation of Cultural Heritage* 13 (2022), s. 37.

19. de Lluc Serra & Alcalde, 'Dictatorships and museums', s. 206.

händer.²⁰ Även om syftet med evakueringen hade varit att skydda ett viktigt spanskt kulturarv använde Francoregimen undanföreloperationen i sin propaganda mot den tidigare regeringen.²¹ Vad gällde Frankrike slöt de auktoritära ledarna Franco och Pétain (Vichyregimens ledare) år 1941 ett avtal i vilket man slog fast att konstverk och arkiv skulle utbytas mellan de två länderna. Avtalet var inte förankrat i de kulturinstitutioner som förvaltade samlingarna utan verkar ha arbetats fram på en uteslutande politisk nivå.²² Även Schweiz tog under Spanska inbördeskriget emot konstverk som återbördades efter krigsslutet.²³

Vid krigsutbrottet 1939 fanns alltså väl utvecklade tankar om hur kulturessendomen borde skyddas i krig, inklusive möjligheten att sända föremål eller arkivsamlingar till ett fredligt land. I alla delar av Europa utbröt en febril aktivitet för att skydda konstskatter, arkiv och bibliotek eftersom kultur och identitet starkt förknippades med försvaret av territoriet och suveräniteten.²⁴ Däremot hade dessa tankar, möjligen med undantag för Haagreglerna från 1907, inte lyckats slå rot i bilaterala överenskommelser som i praktiken kunde tillämpas i krig. Undanförel av föremål över nationsgränser skulle därför behöva bygga på personliga och institutionella kontakter snarare än på diplomatiska kanaler.

Kulturarv och andra världskriget i Finland

Kulturinstitutioner gavs under slutet av 1800-talet och det tidiga 1900-talet en viktig roll i skapandet av en finländsk nationell identitet. I skapandet av den finländska nationen blev Nationalmuseum en offentlig scen där medborgarna skulle utbildas om nationens historia och kultur. Museibygnaden öppnade dörrarna år 1916, precis före det ryska imperiets sammanbrott och innan inbördeskriget bröt ut. Derek Fewster har beskrivit händelsen som ett tecken på den ”antikvariska

20. Esteban-Chapapria, 'The Spanish Civil War and cultural heritage', (2017), s. 82.

21. de Lluc Serra & Alcalde, 'Dictatorships and museums', s. 206.

22. Elizabeth Campbell Karlsgodt, *Defending National Treasures. French Art and Heritage under Vichy* (Stanford 2011), s. 244–245.

23. Esteban-Chapapria, 'The Spanish Civil War', s. 86; Paumgartner & Zingg, 'The rise of safe havens', s. 325.

24. Campbell Karlsgodt, *Defending National Treasures*; Lynn H. Nicholas, *Rape of Europa. Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War* (New York 1994).

nationalismens” frammarsch i Finland.²⁵ Nationalismen innebar att vissa delar av den finländska kulturen framhävdes och förstärktes med hjälp av museer, medan den ryska kulturen i Finland aktivt trycktes undan, så som Renja Suominen-Kokkonen visat.²⁶ Enligt Visa Immonen var ett uttryck för det nymornade intresset för nationell kultur att begreppet ”kulturarv” allt oftare började användas i Finland från och med 1910-talet.²⁷

Molotov–Ribbentrop-pakten avgjorde hur norra Europa skulle delas mellan Tyskland och Sovjetunionen. Finland, Lettland och Estland föll inom den sovjetiska zonen. Hösten 1939 pågick förhandlingar mellan Finland och Sovjetunionen i Moskva, men i mitten av oktober försämrades diskussionsklimatet.²⁸ Finland vägrade att överlåta delar av sitt territorium och angreps av sovjetryska styrkor den 30 november 1939. Efter hårda strider slöts den 13 mars 1940 Moskvafreden som tvingade Finland att avträda Karelen, delar av Salla och några mindre områden av strategisk betydelse. Som en följd av det fortsatta hotet från Sovjetunionen närmade sig Finland Tyskland och inledde ett militärt samarbete.²⁹ I juni 1941 bröts Molotov–Ribbentrop-pakten genom att Tyskland invaderade Sovjetunionen. Nationalistiska krafter i Finland hoppades då på att kunna återerövra delar av landets förlorade territorium och skapa ett nytt Storfinsland som skulle omfatta alla områden där det talades språk besläktade med finskan.³⁰ Den tyska idén om *Lebensraum* användes för att legitimera såväl återtagandet av Karelska näset som en expansion in i Östkarelen, som historiskt sett inte hade tillhört Finland. Som Tenho Pimiä visat bidrog journalister, folklorister, geografer och arkeologer aktivt till att legitimera drömmarna om ett Storfinsland.³¹

25. Derek Fewster, *Visions of Past Glory. Nationalism and the Construction of Early Finnish History* (Helsingfors 2006), s. 25.

26. Suominen-Kokkonen, 'Negative heritage', s. 235.

27. Visa Immonen, 'Bildung as the process of cultural heritage. Two traditions under a single name', *International Journal of Heritage Studies* 27 (2021), s. 344–355.

28. Robert Edwards, *Finska vinterkriget* (Stockholm 2006), s. 80–81.

29. Henrik Meinander, *Nationalstaten. Finlands svenskhets 1922–2015* (Helsingfors & Stockholm 2016), s. 105.

30. Anssi Paasi, *Territories, Boundaries and Consciousness. The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border* (Chichester 1996), s. 107.

31. Tenho Pimiä, 'Greater Finland and cultural heritage. Finnish scholars in Eastern Karelia, 1941–44', Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (eds.), *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations* (Leiden 2012), s. 396–403.

Till en början nådde man stora framgångar och vann mark långt in i Sovjetunionen, men Finland var beroende av Tysklands krigslycka. Under sommaren 1944 pågick hårda strider vid Finlands gränser och kriget blev ohållbart för landet. Den 19 september utropades ett vapenstillstånd som innebar att Finland åter avträdde land till Sovjetunionen och dessutom gick med på att bekämpa och driva ut de tyska förband som fanns inom territoriet.

Såväl i vinterkriget 1939–1940 som i fortsättningskriget 1941–1944 besannades många av museimännens farhågor om ett hänsynslöst krig med vanhelgade kyrkor, plundrade museer och kulturinstitutioner av olika slag som vandaliserades av fienden. Skadorna var omfattande och användes i propaganda avsedd att påverka inte bara den finska utan också den svenska opinionen.³² På Karelska näset förstördes eller skadades samtliga museer och deras samlingar svårt.³³ Dessutom skadades museerna i Åbo och Uleåborg i bombräder.³⁴

Undanförsel i vinterkriget 1939–1940

Den finländska kulturminnesvården var inte särskilt väl förberedd på Sovjetunionens anfall den 30 november 1939. Erfarenhet av undanförselåtgärder saknades emellertid inte helt. Under första världskriget hade en del samlingar evakuerats från Helsingfors och det var den erfarenheten som Finlands Nationalmuseum kom att utgå ifrån, snarare än från en genomtänkt plan som förhöll sig till en aktuell hotbild.³⁵ Förberedelserna hade påbörjats under sommaren 1939, då de stora museerna i Helsingfors, Åbo, Tammerfors och Viborg planerade evakuering av delar av samlingarna till landsbygden, men ännu i slutet av september tvekade man att inleda förflyttningen. Order om att påbörja undanförseln av museisamlingar gavs sent i september, när det blev allt tydligare att Finland var på väg mot ett krig.³⁶

32. Legnér, *Vården att värna*, s. 201. Ett annat intressant exempel som inte tas upp i boken är skriften *Finland under korsfanan* (Stockholm 1942).

33. Hannu Takala, 'The destruction of the museums of Eastern Finland during the Winter War of 1939–40 and its effect on popular memory', *Public Archaeology* 11 (2012), s. 3.

34. Nils Cleve, 'Finlands museer och Vinterkriget 1939–40', *Svenska museimannaföreningen* 1940, s. 45.

35. Carl Fredrik Meinander, *Carl Axel Nordman* (Helsingfors 1991), s. 88.

36. Takala, 'The destruction of the museums', s. 9.

Föremål från Finlands Nationalmuseum bärs in i Sjundby gård hösten 1939. Källa: Museiverket, nr HK19751014:132. Fotograf: Auvo Hirsjärvi.

Varken Haag-reglerna från 1907 eller Offices International des Musées manual från 1939 omnämns i det källmaterial som använts här. Möjligen kände museimännen i Finland inte till dem, men det verkar mer sannolikt att de inte hade några förväntningar på att de sovjetiska styrkorna skulle visa respekt för kyrkor, arkiv, museer eller historiska monument. Förmodligen var det därför museimännen inte tillskrev reglerna någon betydelse eller ens diskuterade dem i sin brevväxling. Ett krig mot Sovjetunionen var inte bara en konflikt om att vinna territorier eller strategiska övertag. För historiker, arkeologer och andra kulturforskare framstod den ryska kulturen som utomeuropeisk och främmande. En liknande bild odlades även i Sverige. Finland uppfattades som en utpost för en västerländsk kristen kultur mot den Andre, som inte bara representerade en helt annan kultur utan som också var direkt fientlig. Denna syn företrädde exempelvis statsarkeologen i Finland, Carl Axel Nordman, som blev en av de ledande personerna

bakom undanförelsen av museiföremål i landet.³⁷ För honom var Finland en utpost för den nordiska kristendomen, som ständigt hotades av en barbarisk fiende som lurade i öst. Det fanns en stark aversion mot Ryssland (och dess arvtagare Sovjetunionen) som gick tillbaka till de sista årtiondena av storfurstendömet och inbördeskriget 1918.³⁸ Den samhällselit som Nordman tillhörde var tvärt emot tyskvänlig och närde goda relationer till kolleger i Tyskland.³⁹

Det bevarade arkivmaterialet från evakueringarna av Nationalmuseums samlingar i Helsingfors bekräftar intrycket att det inte fanns någon på förhand väl uttänkt plan. I Finland gjordes under hösten 1939, det är oklart exakt när, en indelning av samlingarna i tre klasser där den första var "elitsamlingen" (eller A-klass).⁴⁰ Begreppet användes både i Finland och Sverige och inkluderade det allra värdefullaste i en samling. I svenska statliga museer var det högst en procent av samlingarna som kvalificerades som elit under dessa år, och i läns museerna kan andelen ha varit ännu mindre. Bristen på säkra lokaler att flytta föremål till var stor och problemet löstes aldrig under krigsåren.⁴¹ B- och C-klasserna lämnades kvar i museerna i avvaktan på utvecklingen och skulle skyddas på plats så gott det gick.

Under september månad fördes därför mycket litet undan. Man nöjde sig med att förteckna och märka elitsamlingens föremål med lappar så att den kunde föras undan snabbt om det behövdes. Det fanns sannolikt flera anledningar till att man tvekade. I likhet med samhället i stort förväntade sig museimännen inte att Finland skulle befinna sig i krig inom ett par månader. Man hoppades att förhandlingarna med Moskva skulle leda till en fredlig lösning, även efter att Hitler och Stalin i augusti hade slutit Molotov-Ribbentrop-pakten. En annan anledning var att de högst värderade föremålen ingick i utställningarna, vilket innebar att man skulle ha varit tvungen att stänga dessa för besökare. Dessutom tvekade man säkert att forsla föremål till gamla ouppvärmda byggnader där de kunde utsättas för olika risker såsom brand, mögel, stöld eller ohyra. Museerna sökte emellertid ad hoc efter lämpliga platser att föra undan de högst värderade delarna av samlingarna till.

37. Legnér, *Värden att värna*, s. 189.

38. Meinander, *Nationalstaten*, s. 26.

39. Henrik Meinander, *Finlands historia* (Stockholm 2020), s. 188.

40. Cleve, 'Finlands museer och Vinterkriget', s. 45–49.

41. Legnér, *Värden att värna*, s. 96–99.

Avdelningen för kyrklig konst i Finlands Nationalmuseum nerpackad för undanförel.
Källa: Museiverket, nr HK10000:5062. Fotograf okänd.

I slutet av september, när hotet från Sovjetunionen började bli mer akut, gavs slutligen order om att inleda undanförel av elitsamlingen i Nationalmuseum. I hast handskrivna listor pekar på att det rådde brådska i planeringen och genomförandet.⁴² Som evakueringsplatser letade man – precis som i Sverige – efter rymliga stenhus på landsbygden. Två byggnader på landsbygden nära Helsingfors togs i bruk före krigsutbrottet: Svidja slott och Sjundby gård i Sjundeå strax väster

42. 'Evakueringarna 1939, 1943', Historiska samlingarna, Finlands Nationalmuseum.

om Helsingfors.⁴³ Svidja var statligt ägt medan Sjunby var privat och även kom att användas av Riksarkivet och Helsingfors universitets arkiv. Båda fastigheterna hade stora, relativt brandsäkra stenbyggnader och var belägna på landsbygd som man hoppades skulle undkomma bombing. De låg dessutom på ”rätt” sida om Helsingfors vid ett eventuellt krig mot Sovjetunionen.

Undanförelsen sågs som en nödvändig åtgärd eftersom det inte fanns några bombsäkra rum i Nationalmuseum. Museibygnaden var byggd under en tid då flygvapen ännu inte utgjorde ett hot och då man inte förväntat sig ett krig i Finland. Föremål och arkiv flyttades ner i källaren, vars fönster blockerades med gruskistor som sedan täcktes med sandsäckar.⁴⁴

I Åbo fördelades det historiska museets samlingar huvudsakligen på olika platser i staden. Till kända platser hör Åbo sparbanks valv och Åbo slotts källare.⁴⁵ Intendenten Nils Cleve övervägde i september att transportera ut en del föremål till Lemsjöholm, en herrgård utanför Nådendal väster om Åbo, men det framgår inte tydligt om detta faktiskt gjordes.⁴⁶ Qvidja gård i Pargas, med dess stenhus från medeltiden, och Paddais gård sydost om Åbo togs dock i bruk.⁴⁷ Från de östra delarna av landet fördes församlingarnas kyrkoarkiv västerut till Vasa.⁴⁸ Undanförelse av samlingar genomfördes i all hast, vilket innebar att föremål inte alltid packades ordentligt och att vissa av dem skadades då de under lång tid förvarades i kalla och fuktiga lokaler.⁴⁹

Samtidigt var det många samlingar som inte alls skyddades. Till exempel Åbo domkyrkas samling av textilier och en del andra mycket gamla föremål låg kvar i kyrkan ännu sommaren 1944.⁵⁰ De högst värderade föremålen i själva kyrkorummet tycks dock ha förts i säkerhet

43. Nils Cleve, 'Finlands museer under krigsåren', *Svenska museimannaföreningen* 1945, s. 17–20.

44. *Ibid.*, s. 17–20.

45. Kvitto 22.11.1939 och N. Cleve till E. Weilin 9.12.1944, vol. Dab 1, Åbo stads historiska museum, Åbo stadsarkiv (ÅSA).

46. N. Cleve till L. G. von Haartman 14.9.1939 och 26.9.1939, vol. Dab 1, Åbo stads historiska museum, ÅSA.

47. N. Cleve till M. af Heurlin 26.10.1939; N. Cleve till V. Rosenlew 20.10.1940, vol. Dab 1, Åbo stads historiska museum, ÅSA.

48. *Finlands kamp för tro, hem och fosterland 1939–40* (Helsingfors 1940).

49. Legnér, *Värden att värna*, s. 194.

50. C. A. Nordman till N. Cleve 5.8.1944, vol. Baa 2, Åbo stads historiska museum, ÅSA.

Museiföremål bärs ut ur Finlands Nationalmuseum i oktober 1939. Källa: Museiverket, nr HK 10000:3327. Fotograf okänd.

i ett tidigt skede. Att kyrkan inte skadades under krigsåren var en ren tillfällighet: den 15 januari 1940 slog en bomb ner bara tio meter från byggnaden, och senare samma vinter skadades Akademihuset som står intill domkyrkan.⁵¹

Vid det sovjetiska anfallet den 30 november 1939 härjade bombplan från de nya sovjetiska baserna i Estland längs Finlands södra kust och över Karelen, samtidigt som röda armén vällde in över Karelska näset.⁵² Helsingfors bombades liksom andra städer vid kusten.⁵³ Tidigt i kriget förstördes stora delar av Uleåborgs museum, som träffades i ett luft-

51. *Finland under korsfanan*, s. 40.

52. Paasi, *Territories, Boundaries and Consciousness*, s. 103.

53. Edwards, *Finska vinterkriget*, s. 122–123.

angrepp. En del av de mest värdefulla samlingarna hade då evakuerats. I Helsingfors träffades Konstmuseet Sinebrychoff av bomber.⁵⁴ Museerna i och i närheten av det område i östra Finland där kriget utkämpades var utsatta för betydligt större risker än museerna i Helsingfors. Tre museer förstördes genom direktträffar från bomber och ytterligare sexton förlorades när området avträdde till Sovjetunionen. Hannu Takala uppger att cirka 16 000 föremål ska ha förlorats i bränderna, och att ytterligare 18 400 museiföremål lämnades kvar i områden som avträdde till Sovjetunionen.⁵⁵

Kriget och den därpå följande förlusten av Karelen gjorde denna landsända mer synlig för Finlands kulturforskare. För dem lade sig ett nostalgiskt skimmer över området. Direkt efter fredsslutet 1940 gjorde chefen för Åbo stads historiska museum, Nils Cleve, en föredragsturné i Sverige och talade om hotet av ”kulturförintelse” i Finland.⁵⁶ Syftet var att upplysa svenskarna om hur kulturarvet hade påverkats av kriget och att samla in pengar till museerna.⁵⁷ Turnén organiserades av Svenska museimannaföreningen för att samla in pengar till finska museimän och deras familjer. Resan gick till läns museer och andra större museer i mellersta och södra Sverige.

Efter Moskvafreden förblev de flesta museer passiva och återupptog inte sin normala verksamhet. Det rådde stor osäkerhet om huruvida Finland kunde hålla sig utanför världskriget. Hela samhället var under stark press eftersom landets befolkning nu skulle rymmas inom ett betydligt mindre territorium efter att invånarna på Karelska näset hade evakuerats. Vissa samlingar återfördes från sina evakueringsorter, andra hann aldrig hämtas innan fortsättningskriget bröt ut.

Relationerna mellan svenska och finska museer hade stärkts betydligt under den gångna vintern. De ledande museitjänstemännen hade svenska som modersmål och det fanns många personliga kontakter mellan svenska och finlandssvenska museimän och akademiker, samt en utbredd känsla av en historisk ödesgemenskap som uppfattades

54. *Nordens museer. Sommaren 1938 – våren 1946* (Stockholm 1946), s. 26.

55. Hannu Takala, *Karjalan museot ja niiden tuhoutuminen talvi- ja jatkosodassa* (Helsingfors 2010), s. 200.

56. Nils Cleve, 'Förluster av kulturhistoriska värden under kriget mellan Finland och Sovjet-Ryssland', *Scandia* 13 (1940).

57. C. A. Nordman till N. Cleve 16.5.1940, Eaa 2, Saapunet kirjeet 1934–43, Åbo stads historiska museum, ÅSA.

knyta Finland till Sverige.⁵⁸ Därmed bäddades också för möjligheten att i ett senare skede genomföra undanförel av föremål till Sverige om det skulle bli nödvändigt. I juni 1940 bjöds en svensk kommitté, i vilken bland andra Andreas Lindblom och Sigurd Curman ingick, till Finland. De två svenskarna tilldelades kommandörstecknet av första klass av Finlands president Kyösti Kallio för deras insatser för Finland.⁵⁹ Curman hade nyligen också utsetts till hedersledamot i Finlands Fornminnesförening för sina insatser i den svenska Finlandskommittén.⁶⁰ Han diskuterade nu med Nordman hur den hjälp som Svenska museimannaföreningen organiserat bäst kunde hjälpa särskilt de museer som fanns i södra Finland.⁶¹ I Sverige hade pengar samlats in genom olika evenemang arrangerade av museer och av Kungliga Historie-, Vitterhets- och Antikvitetsakademien. Nordman fick fördela de insamlade medlen mellan olika behov.⁶²

Det rådde inte fullständig enighet om vilka omedelbara konsekvenser vinterkriget hade fått för Finlands kulturarv. Nordmans uppfattning var att de för kulturarvet mest katastrofala incidenterna hade inträffat i Uleåborg där museet hade förstörts och i Åbo där slottet hade eldhärjats.⁶³ Cleve menade i sin tur att förlusten av Karelen var den i särklass värsta skadan. De var dock överens om att det svenska biståndet till museerna framför allt skulle riktas till de personer som på ett eller annat sätt hade arbetat med kulturminnesvården i Karelen, men som hade tvingats flytta därifrån. Ett annat mål med biståndet var att stödja vården av de museisamlingar som evakuerats från Karelen och Hangö i samband med Moskvafreden i mars 1940.

Genomförd och planerad undanförel 1944

Från och med sommaren 1941 befann sig Finland i krig igen, denna gång i allians med Tyskland som anfallit Sovjetunionen. Krigshandlingarna ledde till att städer längs kusten omedelbart bombades. I Åbo träffades slottet, som museet var inrymt i, av brandbomber och

58. Legnér, *Vården att värna*, s. 189–191.

59. 'Vi äro glada att få se Finland återuppbyggas', *Hufvudstadsbladet* 2.6.1940, tidningsurklipp i Andreas Lindbloms arkiv, vol. 82, Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA).

60. C. A. Nordman till S. Curman 14.5.1940, vol. F2b:121, Sigurd Curmans arkiv, ATA.

61. C. A. Nordman till S. Curman 21.7.1940, vol. F2b:121, Sigurd Curmans arkiv, ATA.

62. Legnér, *Vården att värna*, s. 205–209.

63. C. A. Nordman till S. Curman 14.5.1940, vol. F2b:121, Sigurd Curmans arkiv, ATA.

förstördes.⁶⁴ Till en början hade den finska armén stora framgångar och tog inte bara tillbaka de områden man hade tvingats avträda året innan, utan erövrade också stora områden i Östkarelen. I januari 1944 lyckades Sovjetunionen bryta belägringen av Leningrad, vilket innebar att det militära hotet mot Finland ökade.

Bombplan anföll åter städer längs kusten. Helsingfors bombades tre nätter i rad i februari. Värst drabbades träbebyggelsen i de norra förstäderna där bränder spred sig snabbt. Universitetsbyggnaden träffades och dess solennitetssal skadades.⁶⁵ Salens interiöra utsmyckning, utförd av Albert Edelfelt, Eero Järnefelt och Wäinö Aaltonen, var fortfarande oskyddad efter flera år av krig. Edelfelt hade bidragit med en monumental väggmålning som föreställde invigningen av den kungliga akademien i Åbo år 1640. Den hade senare kompletterats med Järnefelts målningar Auroraförbundet och Florafesten.⁶⁶ Aaltonen var mest känd som en skulptör som framställde nationella gestalter i en klassisk skepnad.⁶⁷ Allt detta förstördes på ett ögonblick. Förlusten beskrevs som betydande i den finska museivärlden: ”Här rörde det sig inte om enskild egendom utan om värden som tillhörde hela vårt folk, värden fullt jämförliga med dem museibestånden representera”, förklarade Åbo konstförening i sin årsberättelse.⁶⁸ Förstörelsen fungerade som en väckarklocka för museer. Som en följd av bombningarna evakuerades mer av Nationalmuseums samlingar och det gjordes förstärkningsarbeten i delar av byggnaden.⁶⁹ Den omedelbara politiska effekten av bombräderna blev att fredsförhandlingar inleddes med Moskva, men utan resultat eftersom de sovjetiska kraven ansågs vara orimliga. Den 9 juni inleddes en sovjetisk storoffensiv på Karelska näset. I mitten av juli påbörjades nya hemliga fredsförhandlingar i Moskva.

Finlands allians med Tyskland innebar inte att förbindelserna mellan svenska och finländska museimän bröts. De antikvarier som visat sympatier för Finland under vinterkriget gjorde det i regel också under fortsättningskriget, även om landet nu hade gett sig in i ett anfalls-

64. Carl Jacob Gardberg, *Åbo slott och dess restaurering* (Åbo 1961), s. 16–17.

65. Henrik Meinander, *Finland 1944. Mellan Hitler och Stalin* (Stockholm 2020), s. 55.

66. Hans-Olof Boström, *Motiv och idéer i 1800-talets nordiska universitetsarkitektur* (Uppsala 2021), s. 38.

67. Meinander, *Finlands historia*, s. 183.

68. Konstföreningens i Åbo årsberättelse 1944, Åbo konstmuseums arkiv.

69. Carl Fredrik Meinander, *Carl Axel Nordman* (Helsingfors 1991), s. 89.

krig.⁷⁰ Många av dem ansåg att Finland hade tvingats alliera sig med Tyskland för att försvara sig mot Sovjetunionen, inte för att landet sympatiserade med naziregimen.

Den svenska riksantikvarien hade under våren 1944 uttalat sin vilja att ta emot en del av Nationalmuseums elitsamlingar för att skydda dem. Anledningen var att bristen på skyddade utrymmen för museisamlingar var mycket stor i Finland. De lokaler man hade tillgång till var redan fyllda till brädden efter tidigare evakueringar.⁷¹ Risken för nya bombanfall mot kuststäderna var stor och striderna vid gränsen i öster var hårda under sommaren.⁷² Det fanns en uppenbar risk för ett sovjetiskt genombrott och för att det finländska försvaret kunde falla samman. Minnet av den kulturförstörelse som hade ägt rum i Karelen bara ett par år tidigare var ännu färskt och svårbearbetat.

Under sensommaren flyttades några föremål från Nationalmuseum till Statens historiska museum i Stockholm. Nordman reste personligen med båt till Stockholm den 11 juli 1944 och hade då med sig ett antal föremål ur Nationalmuseums samlingar.⁷³ En handskrivna lista över dem finns bevarade i museets arkiv. Den är inte helt lättolkad, men totalt verkar ett fyrtiotal nummer ur samlingarna ha förts över Östersjön. Något tillstånd från Statens licensnämnd för att föra ut föremålen verkar Nordman inte ha sökt innan resan. Evakueringen genomfördes under stort hemlighetsmakeri, möjligen för att undvika tidsödande byråkrati på grund av exportrestriktioner eller kritik för att svenska myndigheter samarbetade med en stat allierad med Tyskland. Det kan också ha funnits säkerhetsskäl till att vara tyst om de åtgärder som vidtogs, eftersom de föremål som fraktades över havet var högt värderade.⁷⁴ Det har inte gått att finna någon dokumentation om de deponerade föremålen i Statens historiska museum.

En annan mycket hemlig undanförelseoperation som genomfördes under 1944 var då kyrksilver från Aiboland i Estland fördes till Statens historiska museum för att hindra att det blev konfiskerat av

70. Legné, *Värden att värna*, s. 265–266.

71. N. Cleve till L. Pettersson 17.3.1944, vol. Dab 1, Åbo stads historiska museum, ÅSA.

72. Meinander, *Finlands historia*, s. 197–199.

73. C. A. Nordman till S. Curman 5.7.1944, vol. F2b:124, Sigurd Curmans arkiv, ATA.

74. Jämför vad författaren skriver i Mattias Legné, 'The protection of movable cultural property in wartime. Pre-conflict planning in Sweden', *International Journal of Cultural Property* 29 (2022), s. 267.

Det senmedeltida Barbara-altaret, ännu i dag utställt i Finlands Nationalmuseum, var ett av de föremål som evakuerades till Stockholm under fortsättningskriget. Foto: M. Legnér.

den sovjetiska ockupationsmakten. Inte heller dessa föremål tycks ha gett upphov till någon dokumentation vid museet. De förvarades där i mer än sextio år under informella och mycket hemliga förhållanden, tills de slutligen kunde återlämnas efter Sovjetunionens upplösning.⁷⁵

Till de föremål som fördes över från Helsingfors hörde det berömda Barbara-altaret från 1400-talet, silverskatten från Halikko, några nattvardskalkar, gobelänger, målningar, vävda tapeter och kyrkliga textilier.⁷⁶ Det handlade om föremål av hög ålder och många av dem var tillverkade av ädla metaller. Barbara-altaret, ett altarskåp byggt på 1420-talet och först placerat i Kalands kyrka, är än i dag ett av Nationalmuseums mest värdefulla kyrkliga föremål från medeltiden och står i basutställningen. Halikkoskatten består av tre silverkrucifix och ett pärlörhänge från 1000- och 1100-talen. Andra föremål som evakuera-

75. Calle Pauli, 'Estland får tillbaka kyrkoskatter', *Dagens Nyheter* 27.9.2006.

76. 'Tukholma heinäkuussa 1944', vol. Evakuering 1939, Historiska samlingsarna, Finlands Nationalmuseum.

des var sju 1700-talsporträtt av finländska målare i Nationalgalleriets samling, bland annat av Nils Schillmark och Isak Wacklin. De stod båda på en hög internationell nivå som porträttmålare under 1700-talet och Schillmark har rent av beskrivits som den viktigaste porträttmålaren i Finland under gustaviansk tid.⁷⁷ Dessa föremål representerade alltså en äldre tid i Finlands historia som föregick den ryska tiden. Uppenbarligen valde man ut föremål som speglade en tid då Finland varit en del av det svenska riket. Undanförelsen kan på sätt och vis ses som ett försök att bevara de historiska band som fanns mellan Finland och Sverige, och att föra dem in i en osäker framtid.

Nordman var åter i Helsingfors den 16 juli. Vid den tiden hade den sovjetiska offensiven avbrutits, och fredstrevare med Finland inletts.⁷⁸ Nordman hade inte bara sett till att en del föremål kommit i säkerhet i Statens historiska museum i Stockholm, utan också förhandlat med Sigurd Curman om möjligheterna att föra över fler museiföremål från de stora museerna. För landsorterna skulle en fadderortsprincip gälla, som byggde på att ett finskt museum hade ett vänmuseum i Sverige. Av detta skäl skulle Åbos historiska museum och konstmuseum söka bistånd från Göteborgs historiska museum, vilket Cleve också gjorde den 17 juli så fort Nordman hade kommit hem.⁷⁹ Cleve ställde en fråga till kollegan Axel Haartman vid Åbo konstmuseum:

Har du intresse av – ifall svaret från Roth blir gynnsamt – att översända en kollektion av Konstmuseets värdefullare bestånd? Jag är ganska pigg på att sända över större delen av vår porträttsamling samt silver och skräpsaker. Evakueringen skulle närmast syfta till att rädda sådant som är av betydelse för landets nationella konst eller kultur.⁸⁰

Cleve ville skydda de mest värdefulla föremålen i samlingarna genom att föra ut dem ur landet. Det gick inte att skydda dem mot luftangrepp på annat sätt. En anledning till Cleves initiativ var bombanfallen föregående vinter, som inte bara hade skadat värdefull arkitektur utan också förintat konstverk. Även om han inte nämnde anfallen i sina brev

77. Bengt von Bonsdorff, 'Bildkonst', Bengt von Bonsdorff et al. (red.), *Konsten i Finland. Från medeltid till nutid* (Helsingfors 1998), s. 128–129.

78. Meinander, *Finlands historia*, s. 202.

79. N. Cleve till S. Roth 17.7.1944, vol. E1:18, Göteborgs historiska museum 1881–1992, Regionarkivet för Västra Götalands region och Göteborgs stad (RVG).

80. N. Cleve till A. Haartman 17.7.1944, Åbo stads historiska museum, ÅSA.

bör vi förstå hans handlingsvilja mot bakgrund av att kriget verkade gå mycket illa för Finland och av att utvecklingen var svårförutsägbär.

Det handlade om föremål från skråsamlingarna, silverföremål, porträtt från 1600- och 1700-talen, några medeltida ”praktpjäser” och eventuellt några ryor.⁸¹ Göteborgs konstmuseum tillfrågades också om man kunde ta emot konst från Åbo konstmuseum. I sådana fall skulle museerna i Åbo kunna samarbeta om transporten. Stig Roth vid Göteborgs historiska museum konfererade med Axel Romdahl som var chef för stadens konstmuseum. Den 2 augusti svarade Roth att man gärna ville erbjuda skydd för föremålen under förutsättning att museerna i Åbo tog på sig allt ansvar för de risker som samlingen kunde utsättas för under såväl transporten som förvaringen i Göteborg.⁸² För att kunna svara på om man kunde stå för transportkostnaden ville Roth först ha en uppskattning av hur dyr den kunde bli och hur skrymmande föremålen var. Det handlade uppenbarligen om en större mängd föremål, eftersom hela försändelsen beräknades väga cirka 800 kilo och ha en volym om sex kubikmeter. Åbo konstmuseums porträttsamling ingick inte i denna uppskattning.⁸³

Axel Haartman var i sin tur positiv till förslaget, men inte lika mycket som Cleve var. Själva transporten över vattnet var ett betydande riskmoment enligt konstmuseets chef:

[...] jag måste bekänna att Göteborgs läge inte är det allra bästa mellan Danmark och Norge och vid randen av ett hav som inte hör och knappast kommer att höra till de lugnaste. Men ingen kan ju överskåda hur läget utvecklar sig och hur pass länge den tyska fronten håller.⁸⁴

Ett personligt och mycket positivt hållet brev från Roth gjorde Haartman avgjort tryggare, och bara några dagar senare planerade han för transporten av ett urval av konstverk.⁸⁵ Roth hade diskuterat med Axel Romdahl, som var chef för Göteborgs konstmuseum, och med Sten Anjou som var amanuens vid Röhsska konstslöjdmuseet. Planen var att först transportera föremålen till Stockholm och där lasta om dem

81. N. Cleve till A. Haartman 17.7.1944; N. Cleve till S. Roth 11.8.1944, vol. Dab 1, Åbo stads historiska museum, ÅSA.

82. S. Roth till N. Cleve 2.8.1944, vol. E1:18, Göteborgs historiska museum 1881–1992, RVG.

83. N. Cleve till S. Roth 11.8.1944, vol. E1:18, Göteborgs historiska museum 1881–1992, RVG.

84. A. Haartman till N. Cleve 3.8.1944, vol. Eaa 2, ÅSA.

85. N. Cleve till A. Haartman 14.3.1944, Åbo stads historiska museum, ÅSA.

till ett annat fartyg som skulle ta dem vidare till Göteborg. Haartman hoppades att Göteborgsmuseerna skulle kunna stå för den kostnaden. När kostnaden visade sig överkomlig löstes frågan snabbt.

Man fruktade intensifierade bombningar av Helsingfors och Åbo under sommaren. Arkeologiska kommissionen evakuerade sin personal till Urajärvi herrgård norr om huvudstaden. Medan museerna i Åbo planerade undanförelsen hade Nordman redan bytt ståndpunkt vad gällde Nationalmuseums föremål. Redan den 30 juli ville han föra tillbaka föremålen så snart det gick att göra på ett säkert sätt. ”Om någon tid hoppas jag kunna komma till Stockholm för att avhämta våra saker”, skrev han till Curman, ”t. v. har Ministeriet velat vänta och se hur trafiken utvecklas.”⁸⁶ Brevväxlingen visar på den osäkerhet kring krigets utgång som rådde i Finland i juli och augusti. Den 12 augusti skrev Nordman åter och förklarade att han inte velat skicka över fler föremål då ”läget nu tecknar sig något ljusare”. Samtidigt menade han att det kunde bli aktuellt att planera för ytterligare en resa.⁸⁷ Uppenbarligen var Nordman inte överens med Cleve och Haartman om hur hotbilden såg ut, eftersom dessa fortfarande förhandlade med museerna i Göteborg om transporten.⁸⁸

Utifrån vår tids kunskap om hur kriget gick är det lätt att tro att Tyskland uppfattades gå mot en förlust och att Sverige framstod som säkert sommaren 1944. Norge var emellertid fortfarande ockuperat och den mycket starka tyska militära närvaron där var ännu helt intakt. Även Danmark var fortfarande besatt av Tyskland, men de allierade luftanfallen mot landet blev allt mer intensiva. Finska viken var kraftigt minerad, men sjötransporter gjordes fortfarande mellan Åbo och svenska hamnar.⁸⁹ Det fanns också omfattande minfält i och runt Öresund, vilket gjorde sjötransporter till Göteborg riskabla. Vidare spreds rykten om en förestående allierad invasion av Danmark eller Norge, och Stockholmsområdet hade bombats av sovjetiskt flyg föregående

86. C. A. Nordman till S. Curman 30.7.1944, vol. F2b:125, Sigurd Curmans arkiv, ATA.

87. C. A. Nordman till S. Curman 12.8.1944, vol. F2c:148, Sigurd Curmans arkiv, ATA.

88. N. Cleve till S. Roth 11.8.1944, vol. E1:18, Göteborgs historiska museum 1881–1992, RVG.

89. Gunnar Möller, 'Minkrigen i Östersjön under världskriget och den internationella efterkrigsminsvepningen', Nils Erik Villstrand & Kasper Westerlund (red.), *Sjöfarten i krig* (Åbo 2018), s. 94–95.

vinter då flygplan avvek från en bombräd mot Åbo.⁹⁰ Det var antagligen utifrån denna kontext som Haartman resonerade kring möjliga alternativ till Göteborg, men utan att komma fram till att det fanns någon säkrare ort:

Du nämnde att Göteborg event. inte är en alldeles trygg ort. Invändningen är berättigad och jag skall i morgon tala med Nordman om trots allt något museum i Stockholm kunde ta emot sakerna. Men ifall Sverige dras med i kriget, vilket jag inte tror – faran för Sverige är väl numera förbi – så är nog landets huvudstad också en mindre lämplig plats. Transporterna gör det omöjligt att tänka på andra orter.⁹¹

Beslutet att gå vidare med planeringen togs av Åbo konstförenings styrelse den 18 augusti.⁹² Vid denna tid beskrev Nordman för Curman hur han upplevde Finlands situation och menade att man levde ”i fullständig ovisshet om vilken riktning utvecklingen tar”.⁹³ Han ville inte dela den ”oreflekterade optimism” som många andra uppvisade. Totalt valdes 54 konstverk ut i Åbo, ”företredesvis av äldre bortgångna konstnärers arbeten, vilka för vår konst och vår konsthistoria äro av oersättligt värde”.⁹⁴

Först behövde emellertid Statens licensnämnd fatta beslut om att tillåta sådana verk att tillfälligt lämna landet. Museerna i Åbo kunde eller ville inte runda byråkratin på det sätt som Nordman verkar ha gjort. Det fanns två olika sätt att göra utförelsen laglig: antingen skulle verken ställas ut i Sverige, eller också behövde föremålen placeras i förvar i den svenska tullen.⁹⁵ De kunde inte utan vidare föras över till ett svenskt museum utan avsikt att åstadkomma en utställning, och detta alternativ verkar inte ha diskuterats med Göteborgs museer. Uppenbarligen ville svenska museimän undvika all form av uppmärksamhet i frågan. Det kan ha funnits flera skäl till det. Ett kan ha varit att Finland ännu var allierat med Tyskland, vilket hade lett till att Sverige efter påtryckningar från de allierade sagt upp sitt handelsavtal med Finland

90. Lars Ericson Wolke, *Bombkrigets historia. Taktik och terror under 100 år av flygkrig* (Lund 2018), s. 228.

91. N. Cleve till A. Haartman 8.8.1944, Åbo stads historiska museum, ÅSA.

92. Styrelseprotokoll 18.8.1944, Åbo konstmuseum (ÅKM).

93. C. A. Nordman till S. Curman 19.8.1944, Sigurd Curmans arkiv, ATA.

94. A. Haartman till N. Cleve 19.8.1944, vol. Eaa 2, ÅSA; A. Haartman till Statens licensnämnd (odaterat), ÅKM.

95. Intyg av N. Cleve 14.7.1944, vol. Daa 1, Åbo stads historiska museum, ÅSA.

i april 1944.⁹⁶ Dessutom hördes från socialdemokratiskt och liberalt håll i Sverige allt ljudligare krav på att Finland borde bryta sin allians med Tyskland. Ett annat skäl kan ha varit att museimännen förstod att föremålen skulle kunna falla i sovjetiska händer om Finlands försvar föll samman. Intressant nog tog brevet som skickades till licensnämnden inte upp motivet till evakueringen, eller hur föremålen skulle tas om hand i Göteborg.

Planeringen i Åbo konstmuseum gick så långt att de 54 utvalda målningarna packades ner och stod färdiga att sändas med fartyg när vapenstillståndet med Sovjetunionen slöts den 4 september 1944.⁹⁷ I ett utkast till en ansökan till licensnämnden nämner museet konstverk av Albert Edelfelt, Akseli Gallen-Kallela, Eero Järnefelt, Victor Westerholm, Helene Schjerfbeck, prins Eugen, Joakim Skovgaard, Gunnar Berndtson, Fanny Churberg, Gustaf Wilhelm Finnberg, Magnus Enckell, Oscar Kleineh, Berndt Lindholm, Erik Johan Löfgren, Hjalmar Munsterhjelm, Elias Muukka, Hugo Simberg med flera, utan att det preciseras exakt vilka verk det rörde sig om.⁹⁸ Det ekonomiska värdet på målningarna uppskattades till minst två miljoner finska mark. Dessutom ville Nils Cleve skicka över 13 målningar (det är oklart om dessa ingick i de 54 som konstmuseet packade ner) som tillhörde konstsammlaren Harry Ek.⁹⁹ I det urvalet fanns målningar av bland andra Edelfelt, Ferdinand von Wright, Gallen-Kallela, och Ilja Repin, värderade till 1,15 miljoner finska mark.¹⁰⁰

Till skillnad från de föremål som evakuerades från Nationalmuseum rörde det sig i detta fall om verk av moderna målare som i sin konst hade gett uttryck för finländsk identitet och kultur. Edelfelt hade gett sig på finsknationella motiv i slutet av 1800-talet då Rysslands grepp om Finland hårdnat. Han illustrerade *Fänrik Ståls sägner* och arbetade på olika sätt för att ge den finländska konsten ett internationellt erkännande. Med tiden kom han att bli betraktad som subversiv av den ryska regimen. Westerholm målade finska landskap under sent

96. Meinander, *Nationalstaten*, s. 106. Handeln kunde dock återupptas redan i september samma år.

97. Konstföreningens i Åbo årsberättelse 1944, ÅKM.

98. A. Haartman till Statens licensnämnd (odaterat), ÅKM.

99. Intyg av N. Cleve 14.7.1944, vol. Dab 1, Åbo stads historiska museum, ÅSA.

100. N. Cleve till Statens licensnämnd 14.7.1944, vol. Daa 1, Åbo stads historiska museum, ÅSA.

1800-tal.¹⁰¹ Järnefelt blev under 1800-talet en av Finlands mest framstående bildkonstnärer. Schjerfbeck var en tillbakadragen kvinnlig konstnär som hade flyttat till Sverige och främst blivit känd där, men som under åren närmast före andra världskriget uppvärderades i Finland.¹⁰² Gallen-Kallela var en galjonsfigur för det vita Finland, enligt Henrik Meinander främst på grund av att han formgav många av den nya republikens ordnar och emblem.¹⁰³ Hans betydelse för hyllandet av kulturnationalismen i den finska konsten kan knappast underskattas. Gallen-Kallelas upphöjdhet i Finland efter inbördeskriget tog sig bland annat uttryck i att han fick måla fresker ur Kalevala i Nationalmuseums vestibul på 1920-talet. Gallen-Kallela, Schjerfbeck och Järnefelt målade den finländska naturalismens huvudarbeten och blev högt värderade för detta.¹⁰⁴

Hur Statens licensnämnd ställde sig till förslaget får vi inte veta.¹⁰⁵ Den 22 september skrev Cleve till Roth och förklarade att ansökan om utförsellicens inte hade hunnit behandlas innan vapenstillståndet inträdde.¹⁰⁶ Han hade själv börjat tvivla på om det verkligen varit en så klok idé att sända iväg Åbos elitsamling ombord på ett enda fartyg. Östersjön var långt från ett säkert vatten att färdas över i denna tid, påpekade Cleve. Under hösten 1944 började museerna i stället packa upp sina samlingar och gradvis återföra sådant som hade evakuerats till andra orter i Finland.¹⁰⁷

Under 1945 fördes alla föremål som forslats till olika orter i Finland tillbaka till Åbo konstmuseum.¹⁰⁸ Även till Nationalmuseum återbördades under våren det mesta av det som undanförts till Stockholm och landsbygden i Finland.¹⁰⁹ Först den 4 juni 1945, det vill säga efter att kriget i Europa avslutats, rapporterade Nordman att alla föremål

101. Bo Lindberg, 'Måleri från romantik till realism', Bengt von Bonsdorff et al. (red.), *Konsten i Finland. Från medeltid till nutid* (Helsingfors 1998), s. 212–213.

102. Rolf Nummelin, 'Måleri och grafik 1918–ca 1960', Bengt von Bonsdorff et al. (red.), *Konsten i Finland. Från medeltid till nutid* (Helsingfors 1998), s. 299.

103. Meinander, *Finlands historia*, s. 183.

104. Lindberg, 'Måleri från romantik till realism', s. 213.

105. I Åbo konstförenings styrelseprotokoll 26.10.1944 nämns att man inte fått något svar angående ansökan att få evakuera konstverken.

106. N. Cleve till S. Roth 22.9.1944, vol. E1:18, Göteborgs historiska museum 1881–1992, RVG.

107. N. Cleve till E. Weilin 29.1.1944, vol. Dab 1, Åbo stads historiska museum, ÅSA.

108. Konstföreningens i Åbo årsberättelse 1945, ÅKM.

109. N. Cleve till S. Curman 29.3.1945, vol. F2b:125, Sigurd Curmans arkiv, ATA.

utom ett hade kunnat återföras.¹¹⁰ Det som saknades var en fana från det stora nordiska kriget som genomgick konservering i Stockholm.

Avslutande diskussion

Tystnaden kring den undanförsel som ägde rum från Finland sent i fortsättningskriget har sannolikt bidragit till att aktionen inte har lyfts fram som ett exempel på hur kulturföremål har räddats i krig i internationell forskning. Förflyttningen av samlingar från Spanien till Frankrike under spanska inbördeskriget är däremot välkänd, förmodligen därför att så mycket har skrivits om den konflikten och för att evakueringen uppmärksammades internationellt redan i samtiden.

Med kunskap om de förluster av föremålssamlingar som Finland led särskilt våren 1940 kan initiativet att forsla undan ett litet urval mycket högt värderade föremål till Sverige sommaren 1944 framstå som motiverat, om än inte riskfritt. Med facit i hand vet vi att dessa föremål inte löpte risk att bli förstörda eller stulna, men så som framgått i uppsatsen svävade museitjänstemännen under sommaren i stor ovisshet om hur kriget skulle utvecklas de närmaste månaderna. Syftet var att säkerställa konstens bevarande så att den senare skulle kunna användas för att understryka en känsla av kontinuitet och historisk förankring i den finländska nationella identiteten. Inga av föremålen tycks ha varit utställda under den tid de fanns i Stockholm, utan de var förmodligen magasinerade i största hemlighet utan att några formella handlingar upprättades.

De inblandade tjänstemännen verkar ha skrivit så lite som möjligt om de åtgärder som vidtogs. Jag har inte kunnat hitta någon dokumentation i Riksantikvarieämbetets och Statens historiska museums arkiv om dessa föremål, bortsett från i museimännens korrespondens och en ansökan till licensnämnden. De finska museimännen litade helt på att deras svenska kolleger skulle ta väl hand om föremålen och återsända dem i samma skick när det blev möjligt. Sverige sågs både 1940 och 1944 som ett säkert land som det inte fanns allvarliga säkerhetshot mot. Det fanns heller ingen risk för att Sverige skulle försöka konfiskera konst. Den största risken som togs var transporten över vattnet.

Något liknande skedde inte i Danmark eller Norge, trots att det fanns upparbetade kontakter också mellan svenska, danska och norska anti-

110. C. A. Nordman till S. Curman 4.6.1945, vol. F2b:125, Sigurd Curmans arkiv, ATA.

kvarier. Förutom att Tysklands angrepp på dessa länder gick fort och ledde till långvarig ockupation förelåg inte samma starka och intima upplevelse av en historisk ödesgemenskap som i relationen mellan Finland och Sverige. Samhörighetskänslan mellan många svenska och finska museitjänstemän var mycket stark.¹¹¹

I uppsatsens inledning diskuterades Paumgartners och Zinggs artikel om hur institutionaliseringen för skyddet av kulturarv i krig har växt fram. De menar att det var viktigt att det internationella samfundet började erkänna behovet av att skydda samlingar från krigshandlingar, att nationell lagstiftning har varit central för att organisera sådant skydd, och slutligen att undanförsel av kulturarv medför etiska konsekvenser för de mottagande institutionerna. Denna uppsats har emellertid visat att det inte var formaliserade relationer mellan finländska och svenska museer som möjliggjorde undanförseln. I stället var det en känsla av historisk och kulturell gemenskap i kombination med personliga relationer som gick över nationsgränserna som var avgörande. Att Åbo redan var vänort med Göteborg verkar ha spelat en roll sommaren 1944. De svenska museimän som var inblandade, framför allt Stig Roth och riksantikvarien Sigurd Curman, kände ett moraliskt ansvar för att erbjuda Åbos museisamlingar en fristad. När Statens historiska museum tog emot kulturföremål från landsflyktiga estlandssvenskar visade det på institutionens vilja och förmåga att ta ett långsiktigt ansvar för att bevara dem till dess att de kunde återbördas. I Finlands fall blev det aldrig nödvändigt eftersom en vapenvila inträdde som med tiden följdes av fred.

Tidigare forskning har inte diskuterat vikten av upparbetade relationer mellan tjänstemän som befinner sig på olika sidor av en nationsgräns vad gäller förutsättningarna för att föra musei- eller arkivsamlingar i säkerhet vid krig. En slutsats från denna undersökning blir därför att sådana personliga relationer kan vara minst lika viktiga som skapandet av institutionella regler för undanförsel över nationsgränser.

En intressant fråga som här inte har kunnat belysas på djupet är huruvida värdena hos de kulturföremål som valdes ut för undanförsel har förändrats till följd av att de en gång utsågs att representera den nationella konsten och kulturen i Finland. Urvals- och prioriteringsprocesser kan ibland leda till förändringar i hur föremål betraktas

111. Se vidare, Legnér, *Värden att värna*, framför allt s. 209, 269.

och hanteras. De hot som ett krig kan medföra för ett lands kulturarv skulle paradoxalt nog kunna bidra till att föremålens betydelse för den nationella kulturen blir större. De föremål som sändes till Stockholm utgör ännu i dag praktföremål i Nationalmuseums och Ateneums utställningar.

Avslutningsvis kan konstateras att denna studie tyvärr inte bara är av ett historiskt intresse. Det finns också kunskaper att vinna om vikten av tillit och väl utvecklade relationer mellan museipersonal i olika länder. Som en museitjänsteman i Finland nyligen sade till författaren: ”I värsta fall kan vi alltid skicka en del av våra föremål till Sverige igen.” Om Östersjöområdet skulle bli en krigsskådeplats i framtiden kan det bli nödvändigt att åter flytta kulturföremål över nationsgränser för att skydda dem från plundring och förstörelse. Så som har betonats här kan en sådan åtgärd aldrig utföras lättvindigt, utan det gäller att noggrant överväga riskerna med att utföra en sådan transport under krig. Väl upparbetade kontakter mellan museer i det sändande och det mottagande landet är också en förutsättning för lyckad undanförelse.